

પ્રકરણ – 5

● ઉપસંહાર :

સાહિત્યમાં નવલકથા કે કોઈ પણ ગદ્ય સ્વરૂપનું બંધારણ પાત્ર, સંવાદ, ભાષા, ઘટના, જીવનદર્શન, વસ્તુસંકલના, રચનારીતિ, પરિવેશથી રચાય છે. આ ઘટકોમાંનું એક ઘટક ‘પરિવેશ’ પણ નવલકથામાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ‘આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞા કોષ’માં પરિવેશ માટે ‘Setting’, ‘Mileu’ જેવી સંજ્ઞા વપરાય છે. જેનો અર્થ ‘ઘેરાવો’, ‘ગોઠવણ’ થાય છે. નવલકથા સ્વરૂપમાં જુદાં જુદાં પરિવેશ જેવા કે સામાજિક પરિવેશ, પ્રાકૃતિક પરિવેશ, ભૌગોલિક પરિવેશ, રાજકીય પરિવેશ, દલિત પરિવેશ વગેરેનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. એ જ રીતે શૈક્ષણિક પરિવેશ ધરાવતી નવલકથાઓ પણ ભારતીય સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

શૈક્ષણિક પરિવેશ અન્ય પરિવેશથી તદ્દન ભિન્ન છે. જ્યારે આપણે પ્રાકૃતિક પરિવેશની વાત કરીએ તો ઝાડ, ફૂલ, પાંદડાં, પવન, નદી, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે જેવા ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે. દલિત પરિવેશની વાત કરીએ તો દલિત વર્ગના વ્યક્તિવિશેષ, તેમનું જીવન, રહેણી-કરણી, બોલી-વ્યવસાય તેમના પ્રશ્નો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આપણે ‘શૈક્ષણિક પરિવેશ’ એવો શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ ત્યારે તેના ઘટક અન્ય ઘટકોથી ભિન્ન છે. શિક્ષણ સાથે જોડાયેલી તમામ વ્યક્તિઓ (વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, આચાર્ય, સંચાલક, વાલીગણ, પટાવાળા, સરકાર, ટ્રસ્ટી, સમાજના હોદ્દેદાર, રાજકારણી, કારફૂન, રજીસ્ટ્રાર, ડીન, એકેડેમિક સ્ટાફ, ઈન્સ્પેક્શન, ઓફિસર વગેરે) તેમજ શિક્ષણ વ્યવસ્થા, શૈક્ષણિક વાતાવરણ, સંસ્થામાં બનતી ઘટના, પરિસ્થિતિ, બાબતો અગત્યની હોય છે અથવા કેન્દ્રમાં હોય છે તેમ કહી શકાય.

શૈક્ષણિક પરિવેશનો વિગતે અભ્યાસ કરતા પહેલા શિક્ષણના સ્વરૂપનો પરિચય જરૂરી છે. અતીતથી માંડી સાંપ્રતમાં શિક્ષણના સ્વરૂપમાં બદલાવ જોવા મળે છે. જેમ કે શૈક્ષણિક સંસ્થાનું બંધારણ, શિક્ષણને લગતા નિયમો, વિવિધ વિષયો, શૈક્ષણિક પદ્ધતિ વગેરેમાં સમયાંતરે બદલાવ જોવા મળે છે. વૈદિકકાળથી શિક્ષણની શરૂઆત જોવા મળે છે, જેના કોઈ ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી. ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ, વેદનું જ્ઞાન, સમૂહમાં શિક્ષણ વગેરે અગત્યનું હતું, ત્યારબાદ બૌદ્ધના સમયગાળામાં કોગનેટિવ ડેવલપમેન્ટ પર ભાર મુકવામાં આવ્યો. વિવિધ કમિશનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પરિવર્તન આવ્યું.

ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન કમિશન, ઇન્ડિયન યુનિવર્સિટી કમિશન, સેડલર કમિશન, યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશન, કોઠારી કમિશન વગેરેથી સ્ત્રી શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ, શૈક્ષણિક સંસ્થાની કાર્યપ્રણાલી, આર્થિક પરિસ્થિતિ સંદર્ભે બદલાવ જોવા મળ્યો. ગુરુકુળ પદ્ધતિમાં જોવા મળતાં નૈતિક મૂલ્યોનો અભાવ સમયાંતરે જરૂર જોવા મળે છે.

પ્રાંતિયથી વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણનો નોંધપાત્ર વિકાસ જોવા મળે છે. ગુજરાત લેવલ પર GCERT (Gujarat Council of Institute of Education and Training), GSERB વગેરે સંસ્થા કાર્યરત છે. સર્વશિક્ષા અભિયાન પણ ગુજરાત સ્તરે શૈક્ષણિક જાગૃતિનું ભગીરથ કાર્ય કરે છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે યુ.જી.સી., સર્વ શિક્ષા અભિયાન, AICTE (All India Council For Technical Education) વગેરે જેવી અનેક સંસ્થાઓએ શિક્ષણનો વ્યાપ વધાર્યો છે. વિશ્વસ્તર પર 'Jaipur Rugs Foundation', 'UNESCO', 'Bucks Institute of Education' વગેરે જેવી સંસ્થા શિક્ષણની ગુણવત્તા પર ભાર આપી શૈક્ષણિક જાગૃતિનું ભગીરથ કાર્ય કરે છે. આમ પ્રાંતિયથી વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણનો ફેલાવો થયો છે. શૈક્ષણિક જાગૃતિ પણ જોવા મળે છે. પરંતુ બેકારી જેવા પ્રશ્નોનો સામનો આજે પણ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. વળી હાયર એજ્યુકેશન માટે પણ

ફીના સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે. આમ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવો અનિવાર્ય છે.

શૈક્ષણિક પરિવેશ ધરાવતી રઘુવીર ચૌધરીની ‘એકલવ્ય’, જયંત ગાડીતની ‘કર્ણ’, ભાલચંદ્ર નેમાડેની ‘કોશેટો’ નવલકથા વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી છે. જેમાં વિદ્યાર્થીજીવન અને અંગતજીવન સાથે ચાલે છે. ગિરિરાજ કિશોરની ‘પરિશિષ્ટ’, ચેતન ભગતની ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’, સમરેશ બાબુની ‘વસમીવેળા’માં પણ વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો, મૂંઝવણ, શૈક્ષણિક વાતાવરણ, રાજકારણ કેમ્પસ પોલિટિક્સ જેવા મુદ્દાઓ અગત્યના બન્યા છે. મોહનદાસ નૈમિશરાયની ‘મુક્તિપર્વ’માં દલિત વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો રજૂ થાય છે. તો વળી જયંત ગાડીતની ‘આવૃત્ત’, વ્યંકટેશ માડગૂળકરની ‘બનગરવાડી’, દિલીપ રાણપુરાની ‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ’ તેમજ હરેશ ધોળકીયાની ‘અંગદનો પગ’ નવલકથા અધ્યાપકના પ્રશ્નો, અધ્યાપકની ભૂમિકા, અધ્યાપકની વ્યક્તિગત અને પ્રોફેશનલ લાઈફ તેમજ સંઘર્ષને રજૂ કરે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાનું ચિત્ર વિદ્યુત જોષીની ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’, શ્રીલાલ શુક્લની ‘રાગ દરબારી’ તેમજ ખોડભાઈ પટેલની ‘કાપલી પગો’ નવલકથામાં જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં એક આખી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા ઊભી કેવી રીતે થાય છે અને તેનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન આબેહૂબ રીતે કરેલું જોવા મળે છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘વલય’, યોગેશ જોષીની ‘આરપાર’ તેમજ કનૈયાલાલ મુનશીની ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’માં યુવા વિદ્યાર્થીવર્ગ તેમજ તેમની વિચારસરણી, સ્વપ્ન કેન્દ્રસ્થાને છે. આમ આ બધી નવલકથામાં શૈક્ષણિક પરિવેશના જુદાં જુદાં ઘટકો વિભિન્ન રીતે આલેખાયા છે. આ બધી જ નવલકથાને વાંચતા જીવનના વિવિધ રંગોનો પરિચય થાય છે. જુદી જુદી પરિસ્થિતિના જુદાં જુદાં પ્રતિભાવ અને જુદાં જુદાં પરિણામ જોવા મળે છે. હાસ્યનો રંગ, સંઘર્ષનો

જંગ, વિચારોની પરિપક્વતા, હકારાત્મક સૂર, કઠોર વાસ્તવિકતા જેવા મુદ્દાઓથી માનસઘડતર થાય છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સળગતો પ્રશ્ન છે આત્મહત્યા, ગિરિરાજ કિશોરની ‘પરિશિષ્ટ’ તેમજ ‘ચેતન ભગત’ની ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’ નવલકથાના પાત્રો ક્યારેક શિક્ષણના ભારથી તો ક્યારેક આર્થિક પરિસ્થિતિની સામે હાર માની આત્મહત્યા કરે છે. ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’નો ‘રાયાન’ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ પર પણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ માર્ક્સ અને વિષયને કારણે સતત દબાણ હેઠળ જીવે છે. ક્યાંય મુક્ત વાતાવરણ નથી. આમ ‘પરિશિષ્ટ’માં આર્થિક રીતે નબળા વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી અને કરુણ પરિણામને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આજે પણ વિદ્યાર્થી આ સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યો છે.

અહીં બેરોજગારીનો પ્રશ્ન પણ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યા પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ રોજગારી મેળવવા માટે ફેસ કરતા હોય છે. દિલીપ રાણપુરાકૃત ‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ’, સમરેશ બાબુની ‘વસમીવેળા’ વગેરે નવલકથાઓમાં આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે અને એ સંદર્ભે શૈક્ષણિક સંસ્થા અને સરકાર વચ્ચે સંવાદ થવો જરૂરી છે અને સમસ્યાનું નિવારણ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, પ્રવેશ પ્રક્રિયામાં પરિવર્તન લાવીને પણ થઈ શકે છે.

‘કેમ્પસ પોલિટિક્સ’ આજે પણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું દૂષણ છે. જયંત ગાડીતની ‘કર્ણ’, સમરેશ બાબુની ‘વસમીવેળા’ વગેરેમાં રાજકીય પક્ષોની શિક્ષણમાં દરમ્યાનગીરી બતાવવામાં આવી છે તો કનૈયાલાલ મુનશીની ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ નવલકથામાં સર્જકનો રાજકીય દૃષ્ટિકોણ વધારે જોવા મળે છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું ખાનગીકરણ છેલ્લા બે દાયકાઓથી થયેલું જોવા મળે છે. આ મુદ્દાને કેન્દ્રમાં રાખીને હજુ સુધી એક પણ નવલકથા મળતી નથી !!! શૈક્ષણિક પરિવેશ ધરાવતી નવલકથામાં આ મુદ્દો ભવિષ્યમાં ચર્ચાને પાત્ર બને તે

જરૂરી છે, કારણ કે શિક્ષણની ગુણવત્તાને અગત્યતા આપે તેવી સંસ્થાઓ હોવી જરૂરી છે. આજે શિક્ષણક્ષેત્ર મૂલ્યહીનતા, અનૈતિકતા, ભ્રષ્ટાચાર, રાજકારણથી ખદબદી રહ્યું છે ત્યારે અહીં ચર્ચા કરવા ધારેલી નવલકથાઓના નાયકો સમાજને, ભાવિ પેઢીને માટે કૈંક આવો સકારાત્મક વ્યંગ્યાર્થ પ્રગટાવે છે: આચાર્ય, સંચાલક મંડળ, સત્તાધીશો કે રાજકારણીઓને પ્રસન્ન કરવાને બદલે નિષ્ઠા અને નૈતિકતાથી શિક્ષણકાર્ય કરવું, પોતાને ‘ટકવા’ માટે નૈતિક મૂલ્યો સાથે, શૈક્ષણિક મૂલ્યો સાથે બાંધછોડ ન કરવી. પોતાની વૈયક્તિકતા ને વિચારસંપત્તિને ટકાવી રાખીને વિદ્યાર્થીઓના હિતમાં પ્રયોજતા રહેવું. વર્ગમાં વિદ્યાર્થીને ચેતનવંતો બનાવવા માટે, વિદ્યાર્થીઓના અધીતને વધારવા માટે નોટ્સ લખાવવાને બદલે વ્યાખ્યાન કરવા, વિશ્લેષણ કરવું, વિદ્યાર્થીઓની સાથે સંવાદ કરવો, જ્ઞાતિવાદ, વર્ગવાદ-વર્ણવાદથી પર રહીને વિદ્યાર્થીને કેવળ વિદ્યાર્થી જ સમજીને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો.

શૈક્ષણિક પરિવેશ ધરાવતી નવલકથાના પાત્રો આદર્શના પૂતળા નથી બનતા પરંતુ ગમે તે પરિસ્થિતિનો સામનો કરે છે. ક્યારેક સિસ્ટમમાં રહીને તો ક્યારેક સિસ્ટમથી વેગળા રહીને પણ શૈક્ષણિક કાર્ય કરે છે. જીવાતા જીવન સાથે આ વિગતો જોડીએ તો સમજી શકાય કે ભૌતિક સુખસગવડ વ્યક્તિને મળે કે ન મળે પરંતુ કંઈક કર્યાનો આનંદ આવા વિશેષ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી પ્રતિભાને અવશ્ય થાય છે. જેને શિક્ષણે આપેલી અનમોલ ભેટ સમાન જ માનવી રહી.

વિદ્યુત જોષીની ‘સરસતી સરસતી તું મોરી મા’ કળાકીય ધોરણે સૌથી ઉત્તમ નવલકથા કહી શકાય. તેના પાત્રોને વાસ્તવિક ભૂમિ પર રાખીને સર્જક શૈક્ષણિક વાતાવરણને ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભાષા શૈક્ષણિક પરિવેશને ઉપસાવવા માટે ઉપકારક છે. નવલકથામાં જે ઘટના અને બનાવ બને છે તે વાચકને ક્યાંય અરૂચિકર નથી લાગતા. કોઈ એક સંસ્થાનું નિર્માણ કેવી રીતે થાય છે, સંસ્થા

બન્યા પછી અધ્યાપકોની નિમણૂક પાછળનું રાજકારણ, વિદ્યાર્થી વચ્ચેના મતભેદો, અધ્યાપકો વચ્ચેના વિચારભેદ તેમજ આખી શૈક્ષણિક સંસ્થાનું વ્યવસ્થાપન વગેરે સંબંધિત પ્રશ્નો સાહજિક રીતે ગૂંથાયા છે. ટૂંકમાં, એમ કહી શકાય કે પડદા પાછળનું ચિત્ર વિદ્યુત જોષી આ નવલકથામાં ખુબ જ સુંદર રીતે દર્શાવી શક્યા છે. કોઈ પણ અધ્યાપક કે આચાર્યની નિમણૂક થાય છે તો તે તેમની શૈક્ષણિક અભિયોગ્યતાને આધારે નહીં પરંતુ આ વ્યક્તિ આપણે કહીશું એમ કામ કરશે કે નહીં એવા સ્વૈચ્છિક માપદંડોને આધારે શૈક્ષણિક સંસ્થાનું સંચાલન થતું હોય છે. પરંતુ હજી પણ કેટલાક મૂલ્યો શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં જીવંત છે, જેના આધારે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આજે પણ ધબકી રહી છે, એવો સકારાત્મક સૂર નવલકથાને એક જુદા જ પરિણામ પર મૂકી દે છે.

આ મહાશોધનિબંધની નવલકથાઓમાં શૈક્ષણિક પરિવેશને આવરી લેતા દરેક મુદ્દા જોવા મળે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું દિવસે ને દિવસે થઈ રહેલું ખાનગીકરણ નવલકથાઓમાં સ્થાન પામ્યું નથી !!

અભ્યાસ પૂરો થયા પછી સંતોષપૂર્ણ કાર્ય ન મળવાનો એક બીજો મુદ્દો શૈક્ષણિક પરિવેશમાં અગત્યનો છે, જેની અસર શિક્ષણજગત પર જોવા મળે છે. અનેક કારણોસર શિક્ષક કે શૈક્ષણિક સંસ્થાના કર્મચારીઓને આ પ્રશ્ન સતાવતો હોય છે. જેની પાછળ અનેક કારણો જોવા કે પગારઘોરણ, કામચલાઉ ધોરણે નિમણૂક, શિક્ષણ પદ્ધતિ, વધારાની કામગીરી, સામાજિક ગતિવિધિ વગેરે છે. આ દરેક મુદ્દાઓની અંદર અનેક પેટામુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષકોને મળતા પગારઘોરણથી અસંતોષ છે. ઉમેદવારની શૈક્ષણિક લાયકાત કાયમી ઉમેદવાર જેટલી જ હોવા છતાં વેતનમાં અસમાનતા છે અને તેઓને કામચલાઉ ધોરણે નિમણૂક આપવામાં આવે છે આ પ્રકારના પ્રશ્નો પણ શૈક્ષણિક જગતના સળગતા પ્રશ્નો છે. આમ, આવા ઘણા બધા મુદ્દા છે જે

ઉપરોક્ત નવલકથાઓમાં જોવા મળતા નથી, પરંતુ આજે તેની ઘણી અગત્યતા છે અને જો વહેલી તકે આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ નહીં થાય તો તેનું વિકરાળ સ્વરૂપ ભવિષ્યમાં શૈક્ષણિક વાતાવરણને માઠી અસર પહોંચાડી શકે છે.

•